

*NÉMETH Áron*¹:

Az arcszín elváltozásának filológiai és antropológiai kérdései az Ószövetségben

*Abstract. Changes in the Face Colour in the Old Testament:
Philological and Anthropological Observations.*

One of the most obvious somatic signs of emotional reactions is a change in complexion (mainly paleness or redness), which can also be found in the Hebrew texts of the Old Testament. Their exact translation and interpretation, however, are debated. We start with the analysis of Nah. 2:11, in which the meaning and etymology of the term פָּאֲרוֹר (11בβ) are unclear, and the interpretations are controversial. In my view, the question of meaning can be answered not by an etymological approach but rather by the closer examination of the structure of the text and the identification of the conceptual metonyms and metaphors in it. The philological question relates to the possible translation of these physiological phenomena, and the anthropological question concerns the possible cultural differences in the conceptualization of certain emotions (particularly fear and shame). The topic of the change in facial colour concerns other biblical and extra-biblical texts. Some passages from the books of Isaiah, Jeremiah, and Daniel are important, while from the ANE context the Ugaritic Baal myth and the Vassal Treaties of Esarhaddon seem to be relevant.

Keywords: Old Testament anthropology, emotions, face colour/complexion, conceptual metonyms/metaphors

---

¹ Egyetemi docens, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Email: nemeth.aron@drhe.hu

1. Bevezetés

Jelen tanulmány az ószövetségi antropológia területén újabban felélénkült kutatások vonalába illeszkedik, ezen belül is az ószövetségi érzelmekutatás egy bizonyos részletével foglalkozik. A legújabb kutatások eddigi eredményeit és módszereit alapul véve az arcszín elváltozásának jelenségét vizsgáljuk, ahol új szempontok bevonásával kívánjuk pontosítani az ide vonatkozó „antropológiai nyelvtant” és azonosítani az alkalmazott konceptuális metonímiákat és metaforákat.

Az arc az emberi test sajátos, személyre jellemző részleteit tartalmazza szabad szemmel is érzékelhető módon, továbbá fontos szerepet játszik a kommunikációban is, ezért nagy jelentőséggel bír az ószövetségi antropológia számára. A Facebook nemzetközi sikere pedig azt igazolja, hogy ma sem lényegtelen, hogy kihez milyen arc tartozik. Sajnos az ókori közel-keleti ikonográfiai vizsgálatok arra a negatív eredményre jutottak, hogy az arckifejezések és a mimika tekintetében az ókori ábrázolások meglehetősen sematikusak, sztereotíp vagy idealizált kivitelezésűek.² Az emberábrázolásokon az érzelmi kommunikáció inkább a gesztusokon, nem pedig az arckifejezésen keresztül érzékelhető. A mimika, illetve az arc látható érzelmi reakciói ezért alapvetően szövegeken keresztül vizsgálhatóak.³

Az érzelmi reakciók egyik nyilvánvaló szomatikus jele az arcszín elváltozása (elsősorban az elsápadás vagy elpirulás), amely bibliai szövegekben is megjelenik, az értelmezések terén azonban eltérnek a kutatói álláspontok.

---

² Az ókori közel-keleti művészetben a mimika gyakorlatilag nincs jelen; a régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a hellenizmus előtt nem is törekedtek arra, hogy érzelmeket jelenítsenek meg arcon – lásd: ZWICKEL, Wolfgang (2012): *The Iconography of Emotions in the Ancient Near East and in Ancient Egypt*, In: Egger-Wenzel, Renate – Corley, Jeremy (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul* (DCLY 2011). Berlin, De Gruyter. 1–25. 1–2; SCHROER, Silvia (2017): *Kulturelle Rollen – keine Gefühle! Eine Response zu Izak Cornelius*, In: Kipfer, Sara (szerk.): *Visualizing Emotions in the Ancient Near East* (OBO 285). Fribourg – Göttingen, Academic Press – Vandenhoeck & Ruprecht. 149–155. 149; STAUBLI, Thomas (2018): *Ikonographische Quellen als Grundlagenmaterial für die Rekonstruktion anthropologischer Themen der Südlevante*, In: Oorschot, J. van – Wagner, Andreas (szerk.): *Anthropologie(n) des Alten Testaments* (VWGTh 42). Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt. 241–264. 253.

³ Az érzelmek és arckifejezések összefüggéséről Paul A. Kruger írt összefoglaló cikket, melyben a vonatkozó héber kifejezéseket, idiómákat vizsgálja; lásd: KRUGER, Paul A. (2005): *The Face and Emotions in the Hebrew Bible*, In: *Old Testament Essays*. 18, 3. 651–663.

2. *Crux interpretum*: Náh 2,11b β és Jóel 2,6b

Témánk szempontjából jelentős hely a Náh 2,11, melynek értelmezése megosztja a kutatókat. A fordítás nem problémamentes, ahogyan ezt a legtöbb kommentár és szakcikk megállapítja ennél a versnél. A kontextus alapján nyilvánvaló, hogy itt a félelem érzésére adott különböző testi reakciók sorakoznak fel, úgymint a szív megolvadása, a térd remegése, a derék reszketése és az arc valamilyen elváltozása. Ez utóbbi mozzanat a leginkább kérdéses, mert nem világos, hogy pontosan mi történik az arccal a Náh 2,11b β szerint. Az egyik nehézséget a פֶּאֶרֶר főnév értelmezése okozza, ami csak itt és a Jóel 2,6-ban fordul elő egy szinte teljesen azonos nyelvtani konstrukcióban;⁴ a másik filológiai kérdés pedig, hogy ez a névszó a קָבַץ 'összegyűjteni' igével együtt mire utal. A kontextus alapján majdnem teljes az egyetértés abban, hogy az arc vagy arcszín elváltozásáról van itt szó, amit a félelem vált ki, de nincs egyetértés abban, hogy elfeketedést, elvörösödést vagy elsápadást jelent a kifejezés; vagyis az értelmezések akár szöges ellentétei is lehetnek egymásnak.⁵

---

⁴ A két szöveg megegyezik abban, hogy a פֶּאֶרֶר főnév egyformán a félelem kontextusában jelenik meg, és egyformán a קָבַץ 'összegyűjteni' igével és a פָּנִים 'arc' főnévvel áll együtt. Ebből egyértelműen következik, hogy a két helyen egyformán kell fordítanunk a kifejezést. A legtöbb bibliafordítással ellentétben a *Schlachter Bibel* (1951, 2000) fordítása nem egészen következetes, valamint Kecskeméthy István és Károli Gáspár sem harmonizálta ennek a két versnek a fordítását.

⁵ Az értelmezési lehetőségek ellentmondásosságára többen felhívják a figyelmet, lásd pl. BARTON, John (2001): *Joel and Obadiah. A Commentary* (The Old Testament Library). Louisville – London – Leiden, Westminster John Knox Press. 68; ALLEN, Leslie C. (1976): *The Books of Joel, Obadiah, Jonah and Micah* (New International Commentary on the Old Testament). Grand Rapids, Eerdmans. 65; BAKER, David W. (2006): *Joel, Obadiah, Malachi* (The NIV Application Commentary). Grand Rapids, Zondervan. 73; Miloš Bič a Jóel 2,6 kapcsán megjegyzi a kettőséget, mely szerint az elvörösödés és az elsápadás egyaránt lehetséges fordítás, de a félelem kontextusa miatt halálos sápadtságként értelmezi a kifejezést – lásd: BIČ, Miloš (1960): *Das Buch Joel*. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt. 54. Rudolph végül eldöntetlenül hagyja a kérdést Jóel-kommentárjában: „*aller Gesichter verfarbt*”, lásd RUDOLPH, Wilhelm (1971): *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT 13,2). Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus. 52. Hasonlóan Raymond Bryan: „*every face contorts in dread*”, lásd: BRYAN, Raymond (1992): Joel, In: McComiskey, Thomas E. (szerk.): *The Minor Prophets: An Exegetical and Expository Commentar*. Volume 1: *Hosea, Joel, and Amos*. Grand Rapids, Baker Books. 239–313. 273.

2.1. A פֶּאֶרֶר lehetséges etimológiai és értelmezései

A פֶּאֶרֶר főnév kapcsán a szótáriródalom etimológiai és jelentéstani bizonytalanságokról árulkodik, a vonatkozó két igehelyet általában mint *crux* kezelik, David Clines szótára pedig nem kevesebb mint hét jelentést sorol fel az ókori fordítások, a vonatkozó filológiai szakirodalom és a kommentáriródalom alapján: sápadtság, sötétség, pirosság, izzás, főzőedény (feketesége), ránc, világosság.⁶

Az etimológiai fejtegetések több irányból közelítenek. Sokan a(z) *'álef* nélkül írt) פֶּאֶרֶר 'főzőedény'⁷ mellékformájaként értelmezik a szót, feltételezve ezzel együtt egy hipotetikus פֶּרֶר (vö. arab *fāra* = 'főzni, forralni') gyököt.⁸ Ebből következnek azok a fordítások, melyek az arc elfeketedéséről vagy beszürküléséről szólnak, gondolva a fazék kormosságára. A főzéssel járó hő elvonásának vagy összegyűjtésének analógiája eredményezi az arc elsápadásáról vagy elvörösödéséről/izzásáról szóló értelmezéseket. Mások a פֶּאֶרֶר₂ gyökből (igei alapjelentése: 'dicsérni, tisztelni, díszíteni') próbálják levezetni a névszót, és arra az értelmezésre jutnak, hogy az „arc elveszíti dicsőségét”, azaz fényét, egészséges színét. A פֶּרֶר₁ gyökből (igei alapjelentése: 'összetörni') való levezetés az arc ráncosodását feltételezi a szövegben.⁹ Ismét mások a פֶּ hangzó leválasztásával egyiptomi, arab vagy ugariti etimológiát feltételeznek.¹⁰ Egy marginális megoldási javaslat jelenik meg

---

⁶ CLINES, David (2011): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume VI.* Sheffield, Sheffield Phoenix Press. 647, 921.

⁷ A פֶּרֶר összesen 3-szor (4Móz 11,8; Bír 6,19; 1Sám 2,14) jelenik meg az Ószövetségben, lényegileg azonos kontextusban, ami a sütés-főzés; lásd: CLINES (2011), 921.

⁸ CLINES (2011), 921; GESENIUS, Wilhelm (2013): *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.* 18. Auflage. Berlin – Heidelberg, Springer-Verlag. 1035–1036; BRYAN (1992), 275; FABRY, Heinz-Josef (2006): *Nahum* (HTHKAT). Feiburg – Basel – Wien, Herder. 163. Roland Gradwohl szerint nyelvtörténetileg az *'álef* forma a korábbi; lásd: GRADWOHL, Roland (1963): *Die Farben im Alten Testament. Eine terminologische Studie* (BZAW 83). Berlin, De Gruyter. 25.

⁹ Lásd: CLINES (2011), 921.

¹⁰ Manfred Görg egyiptomi etimológiát sejt: *'rr + p3* = 'edény' + 'névelő'; lásd: GÖRG, Manfred (1978): Eine formelhafte Metapher bei Joel und Nahum, In: *Biblische Notizen.* 6. 12–14. Richard D. Patterson az ugariti és az arab alapján felveti, hogy a פֶּ kötőszó mellett az ארר szerepel; lásd: PATTERSON, Richard D. (2003): *Nahum, Habakkuk, Zephaniah: An Exegetical Commentary.* Dallas, Biblical Studies Press. 71.

Duane L. Christensen egy tanulmányában, aki a פֶּאֶרֶה/פֶּאֶרְהָ 'gally, ág' főnévre utal, és az isteni ítélet kifejezésének tartja a tűzre való gally összegyűjtését.¹¹

Az ókori fordítások, valamint a jelentősebb angol, német és magyar bibliafordítások szintjén a fenti megoldások következő megoszlását találjuk:

- „Minden arc (korom)fekete lesz”: A Septuaginta és a Vulgata a פֶּאֶרְהָ kapcsán a főzőedény feketeségére és kormosságára utal: πρόσκαυμα χύτρας; *nigredo ollae*. A Targum szerint: „... minden arc megfeketül, mint a kondér.”¹² A *masora parva* is jelzi, hogy az 'álef' írva van, de nem olvasandó, azaz a masszoréta hagyomány valószínűleg az ókori fordításokkal azonos módon érti a szót.¹³ A *blackness* fordítást találjuk még a King James Bibliában (1611/1769), a Jewish Publication Society (1917) bibliakiadásában, és a Káldi-Neovulgáta (1997) is „fekete fazék”-ként fordít.

- „Minden arc elveszíti dicsőségét/fényét (= elsápad)”: Már Ibn Ezra és Kálvin írásmagyarázataiban is megjelenik ez az értelmezés, a bibliafordítások azonban nem követték, illetve nem derül ki, hogy az elsápadást ilyen etimológia mentén képzelik-e el. A szakirodalomban van képviselője ennek az útnak is.¹⁴

- „Minden arc elvonja forróságát/színét (= elsápad)”: A bibliafordítások egy jelentős része ide sorolható, lásd pl.: The New American Bible (2011), New International Version (1984, 2011), New Jerusalem Bible (1985), New King James Version (1982), New Revised Standard Version (1989), Complete Jewish Bible (1998), Luther Bibel (1545, 2017), Schlachter Version (2000), Zürcher Bibel (2008), Károli Biblia (1908), Szent István Társulat Bibliája (2001), Protestáns (revideált) új fordítású Biblia (1990, 2014), Kecskeméthy-féle Biblia (2009), English Standard Version (2016).¹⁵

---

¹¹ DUANE, L. Christensen (1988): The Book of Nahum. The Question of Authorship within the Canonical Process, In: *Journal of the Evangelical Theological Society*. 31, 1. 51–58. 56–57.

¹² A magyar fordításhoz lásd: PÉNTEK Dániel (2018): Náhum könyvének targuma, In: *Ókor*. 17, 1. 32–39. 34.

¹³ A két szó azonosítása Barton szerint nem több, mint sejtés; lásd: BARTON (2001), 68, másként: BRENNER, Athalya (1982): *Colour Terms in the Old Testament* (JSOT Supplement Series 21). Sheffield, JSOT Press. 163.

¹⁴ HALDAR, Alfred (1947): *Studies in the Book of Nahum*. Uppsala, A.-B. Lundequistska. 59–60; ASSIS, Elie (2013): *The Book of Joel. A Prophet between Calamity and Hope*. New York – London – New Delhi – Sydney, Bloomsbury. 133.

¹⁵ A kutatók közül emellett érvel többek között SMITH, Ralph L. (1984): *Mica–Malachi* (WBC 32). Waco, Word Books; KIPFER, Sara (2016): Angst, Furcht und Schrecken. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung einer Emotion in biblischen Hebräisch, In: *Journal of Northwest Semitic Languages*.

• „Minden arc összegyűjti a forróságot (= ég, kivörösödik)”: Arányában kevesebb fordítást ismerünk, ami ezt az értelmezést támogatja – lásd pl.: Einheitsübersetzung (1980), Herder’s Bibel (2005), Elberfelder Bibel (2006). Jelentősnek mondható viszont azoknak a kutatóknak a tábora, akik emellett érvelnek.¹⁶

• „Minden arc (hamu)szürke lesz”: A ’szürkeség’ (*greyness*) fordítási javaslat J. J. Glückeről származik,¹⁷ a fordítások közül őt látszik követni a Jewish Publication Society újabb fordítása (1985).

• „Minden arc ráncos lesz”: a szakirodalomban megjelenik,¹⁸ a vizsgált bibliafordításokban nem találtunk rá példát.

Eddig segítenek el bennünket jelenlegi ismeretek, ezért mindent összevetve is igaz marad John Barton nyers megfogalmazása: „Az igazság az, hogy nem tudjuk, mit jelent a *pā’rūr*”,¹⁹ illetve Tremper Longman III lemondó szavai: „E kifejezés nehézsége miatt nem lehetséges végleges megoldást találni.”²⁰

42, 1. 15–79. 38; JANOWSKI, Bernd (2019): *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*. Tübingen, Mohr Siebeck. 170; JOHNSTON, Gordon H. (2001): Nahum’s Rhetorical Allusions to Neo-Assyria Treaty Crises, In: *Bibliotheca Sacra*. 158, 415–436. 432; PERLITT, Lothar (2004): *Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja* (ATD 25,1). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 18, 23; KRUGER (2005), 654.

¹⁶ HAUPT, Paul (1907): The Book of Nahum Author, In: *Journal of Biblical Literature*. 26, 1. 1–53. 43; ALLEN (1976), 65; WOLFF, Hans Walter (1969): *Dodekapropheton 2: Joel und Amos* (BK14/2). Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag. 43–45, 54; MEIER, Walter A. (1959): *The Book of Nahum*. [h.n.], Concordia (reprint: [h.n.], Baker Book, 1980.). 274; ELLIGER, Karl (1982): *Das Buch der zwölf Kleinen Propheten. II: Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja, Haggai, Sacharja, Maleachi* (ATD 25). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 12; WEISER, Artur: *Die Propheten: Hosea, Joel, Amos, Obadja, Jona, Micha* (ATD 24). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 111; SPRONK, Klaas (1997): *Nahum* (HCOT). Kampen, Kok. 103; BAKER (2006), 73.

¹⁷ GLÜCKER, J. J. (1969): *Parūr–pā’rūr*. A Case of Biblical Paronomasia, In: van Zyl, A. Hermanus (szerk.): *Biblical Essays. Proceedings of the 12th Meeting of the Ou-Testamentiese Werkgemeenskap in Suid-Afrika*. Potchefstroom, Pro Rege-Pers. 21–26. 22.

¹⁸ EHRLICH, Arnold B. (1912): *Randglossen zur Hebräischen Bibel. Textkritisches, sprachliches und sachliches*. Fünfter Band: *Ezechiel und die kleinen Propheten*. Leipzig, J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung. 218.

¹⁹ „The truth is that we do not know what *pā’rūr* means”, BARTON (2001), 68.

²⁰ „Because of the difficulty of this expression, no final solution is possible”, LONGMAN III, Tremper (1992): Nahum, In: McComiskey, Thomas E. (szerk.): *The Minor Prophets: An Exegetical and Expository Commentar*. Volume 2: *Obadiah, Jonah, Micah, Nahum, and Habakkuk*. Grand Rapids, Baker Books. 765–829. 807.

2.2. A félelem konceptualizálódása a Náh 2,11-ben

Az etimologizálás zsákutcája helyett egy másik irányból is megközelíthetjük a kérdést, mégpedig a szöveg struktúrája és a félelem konceptualizálódása felől.

Az értelmezések eddig nem igazán tértek ki a Náh 2,11 belső szerkezetére, mikrostruktúrájára, holott az egész könyvben nyilvánvaló nyomai látszanak a költői eszközök tudatos és gazdag használatának.²¹

A Náh 2,11 metonímiák formájában beszél a félelemről, azaz nem a félelem érzését nevesíti, hanem annak fiziológiai hatásait sorolja, ezzel helyettesítve magát az érzelmet.²² Az érzellem kiváltója a háborús pusztítás, amit egy háromtagú paronomázia fejez ki a vers legelején (בִּרְקָה וּמְבִרְקָה וּמְבִלְקָה), majd négy testi reakcióban érhetjük tetten a félelem érzését. A négyes felsorolás többféle strukturális szabályosságot is mutat, amelyek a 11bβ értelmezéséhez is közelebb visznek.

A megolvadt szív és a térdremegés kiasztikus mintát mutat, melyben a testrészek/szervek és a hozzájuk kötődő esemény tükrös elrendezésű. Ugyanilyen kiazmus figyelhető meg a következő két testi reakcióban is, ahol három elem tükröződik.²³ Az első testi reakciónak, a szív megolvadásának háttérében egy fogalmi metaforát is feltételezhetünk, mely szerint a FÉLELEM FORRÓSÁG/TÚZ.²⁴ Az előbb vázolt kiazmusok mentén

---

²¹ A könyv költői és retorikai jellegzetességeinek és strukturális szabályszerűségének kérdésével leginkább a szinkron megközelítések foglalkoznak, amelyek abban nem eléggé meggyőzőek, hogy emiatt a könyvet egységes költői műalkotásnak kellene tekintenünk, de arra számos jó példát hoznak, hogy milyen irodalmi tudatosság figyelhető meg a könyv egyes részleteiben. Az irodalmi egységesség mellett érvel például kommentárjában SPRONK (1997), 3–6, vele szemben lásd pl. FABRY (2006), 86.

²² KIPFER (2016), 34. Fogalmi metonímia: AZ ÉRZELEMRE ADOTT FIZIOLÓGIAI REAKCIÓ/HATÁS HELYETTESÍTI AZ ÉRZELMET; lásd *uo.*, valamint KÖVECSES Zoltán (1990): *Emotion Concepts*. New York – Berlin – Heidelberg et al., Springer, 73–74.

²³ Az is megfigyelhető, hogy a struktúra közepén álló két testrész egyaránt duálisban szerepel. Hasonlóan vélekedik a belső szerkezetről JOHNSTON, Gordon H. (1992): *A Rhetorical Analysis of the Book of Nahum* (PhD Diss.). Dallas, Theological Seminary. 122. Hozzáteszi, hogy amiként a vers elején álló paronomázia a mássalhangzók számának szintjén növekedést mutat és egyfajta *crescendót* valósít meg, úgy a szimptomák felsorolásában is megfigyelhető ilyen növekedési séma; lásd *i. m.*, 121–122.

²⁴ WOLFF, Hans Walter (1994): *Az Ószövetség antropológiája* (Pápai Teológiai Könyvek). (Eredeti címe: *Athropologie des Alten Testaments*). Budapest, Harmat – PRTA, 2001. 68; KIPFER (2016),

feltételezhetjük e fogalmi metafora esetében is a szimmetrikus elrendezést. Eszerint a szív megolvadása és a 11b β kérdéses szókapcsolata egyaránt a FÉLELEM FORRÓSÁG/TŰZ metaforának feleltethető meg. A קבצו פָּארוֹר eszerint azt fejezi ki, hogy az arc összegyűjti a hőt, felhevül, felforrósodik, izzik.

Náh 2,11					
a	Pusztá, pusztulás és pusztítás	בִּזְקָה וּמִבִּזְקָה וּמִבִּלְקָה			Azonos fogalmi metafora: A FÉLELEM FORRÓSÁG/TŰZ
b α_1	és megolvadt szív	וְלֵב	גָּמַס		
b α_2	és térdremegés	וּפְקָ	בְּרָזִים		
b α_3	és reszketés az egész derékban	וְחִלְחָלָה	בְּכָל־	מִתְנַזֵּם	
b β	és mindenkinek az arca... [?]	וּפְגִי	בָּלֵם	קִבְצוּ פָּארוֹר:	

49–50. A מַסַּס többek között a viasz olvadására vagy a manna napon való szétmállására vonatkozik (2Móz 16,21; Zsolt 22,15; 68,3; 97,5; Mik 1,4). A FORRÓSÁG/TŰZ konceptualizáció más érzelmek kapcsán is megjelenik. Mivel a harag/düh érzésének megtapasztalása korrelál a testhőmérséklet megnövekedésének tapasztalatával, ez az érzelem igen gyakran előhívja a HARAG FORRÓSÁG/TŰZ fogalmi metaforát; lásd: KÖVECSES Zoltán (2004): *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling* (Studies in Emotion and Social Interaction. Second Series). Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press, Cambridge. 21; KÖVECSES Zoltán (2010): *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford, Oxford University Press. 81. Erre számos példát ismerünk az Ószövetségből is, a leggyakoribb a הָרָה אָרַף formula, ami az orr felforrósodásával utal a harag felizzására. Példák a magyar nyelvből: „Hajh, de bűneink miatt gyúlt harag kebledben...” (Kölcsey); „vki haragra lobbán”; „forr benne a düh”. A hőség érzetét az öröm is kiválthatja, amint ezt asszír szövegek (Kr. e. 7. sz.) is tanúsítják, amikor az örömtől izzó arcról beszélnek; lásd: THAVAPALAN, Shiyanthi – STENGER, Jens – SNOW, Carol (2016): Color and Meaning in Ancient Mesopotamia, In: *Zeitschrift für Assyriologie*. 106, 2. 198–214. 201.

Mivel az arc felhevülése, felforrósodása az arcszín vonatkozásában inkább a kipirulásra, elvörösödéssre enged asszociálni, szükséges felülvizsgálni azt az elterjedt elképzelést és gyakori fordítási javaslatot, mely szerint itt az arc elsápadásáról beszél a szöveg. Az alapvető élettani ismeretek és a mindennapos tapasztalatok alapján a fordítások és értelmezések többsége emellett dönt, hiszen a félelemre adott szokványos fiziológiai reakció szerint a termelődő stresszhormon az arc vérereit összehúzódnásra készíti, és a vértartalmakat az izmok számára aktivizálja. Mivel az elsápadás a testhőmérséklet csökkenésével jár együtt, ebben az értelmezésben a FÉLELEM HIDEGként konceptualizálódik, ami viszont nehezen egyeztethető össze a szív megolvadásával.²⁵ A HIDEG mint forrástartomány az európai gondolkodásban igen elterjedt, és számos fogalmi metonímia és metafora visszatükrözi a félelemmel kapcsolatban,²⁶ ám a bibliai héberben ez a konceptualizáció nem igazolható. Tremper Longman III nem megy utána a részleteknek, de helyesen állapítja meg a probléma gyökerét Náhúm-kommentárjában, amikor az érzelemértelmezések kulturális különbségeire utal.²⁷

A fordítások nemcsak a funkcionális ekvivalencia elve mentén beszélnek elsápadásról vagy ezzel párhuzamosan a szív megdermedéséről, érvényesítve a FÉLELEM HIDEG fogalmi metaforát, hanem filológiai indítékok is megjelennek emellett. Itt kell szót ejtenünk a קָבַץ 'összegyűjteni, begyűjteni' alapjelentésű igéről. A jelen kontextusban, összefüggésben a פְּאָרְוֶר névszóval, gyakori az a vélekedés, mely szerint ha a פְּאָרְוֶר a forróságot, hőséget jelenti, akkor a קָבַץ ennek elvonására, elvesztésére vonatkozik, vagyis az arc bevonja a pirosságát, forróságát, azaz elsápad.²⁸ Ez ismét csak a FÉLELEM

²⁵ Vö. a protestáns (revideált) új fordítású Bibliával: „Megdermed a szív”.

²⁶ KÖVECSES (1990), 70–73 szerint a félelem konceptuális metonímiái pl. BLOOD LEAVES FACE, DROP IN THE BODY TEMPERATURE. A FÉLELEM HIDEGként történő konceptualizálódására utalnak a következő magyar nyelvű példák: „megfagy a vér az ereiben”; „Tetőtől talpig futott rajtam a hideg borzadály” (Jókai Mór); „hideg rémület futott rajta végig”; „a hideg borzongás végig futott (sic!) a hátán” – lásd: BAŃCZEROWSKI, Janusz (2005): A félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról, In: *Magyar Nyelvőr*. 129, 2. 202–208. 203–204.

²⁷ LONGMAN III (1992), 807.

²⁸ A problémához lásd: RUDOLPH (1971), 52; BERGMANN, Claudia D. (2008): *Childbirth as a Metaphor for Crisis. Evidence from the Ancient Near East, the Hebrew Bible, and 1QH XI 1–18* (BZAW 382). Berlin, Walter de Gruyter. 113, 125; BARTON (2001), 67–68. Emendációs javaslat: קָבַץ 'mint a (nyári) hőség', קָבַץ 'mint az iszap/ingovány', lásd: WOLFF (1969), 44; BRYAN (1992), 275.

HIDEGként történő konceptualizálásához visz közel, amely véleményünk szerint nem a szöveg intenciója. Megfigyelésünk szerint a קָרַב ige ilyen használata nem igazolható,²⁹ ezt a jelentést jóval inkább a rokon értelmű הִסֵּךְ igéhez társíthatjuk. A Náh 2,11 jóeli párhuzamának a kontextusában éppen így jelenik meg az הִסֵּךְ ige. A Jóel 2,10 ezzel az igével juttatja kifejezésre, hogy az égitestek begyűjtik, bevonják, azaz elvesztik fényüket (vö.: Jer 16,5). A fény összegyűjtése (אָסַף נְגִהָה) tehát az elsötétedés (קָדַר) szinonim párhuzama. A Jóel 2,6 azonban a פָּארוּר mellett nem az הִסֵּךְ igét használja, így קָרַב פָּארוּר kifejezés nem a hőség/forróság elvonását jelenti, hanem ellenkezőleg, annak koncentrációja történik az arcon, azaz arcszínben kifejezve nem valószínű, hogy elsápadásról, hanem inkább izzó kipirulásról van szó.³⁰

2.3. A Náh 2,11/Jóel 2,6 félelemértelmezésének párhuzamai

Ezt a képzetet további bibliai és Biblián kívüli példákkal tudjuk alátámasztani. Közeli ószövetségi párhuzamnak tekinthető az Ézs 13,7–8.³¹ A fordítás tekintetében a passzus nem mutat különösebb nehézségeket; metonímiák, hasonlatok és metaforák mentén szól a szöveg a félelemről. A kéz elgyengülése talán a FÉLELEM TEHER érzelm-konceptiót feltételezi,³² a szív elolvadása (Ézs 13,7b) mellett pedig az arc lángba borulása (״פְּנֵי לְהַבִּים פְּנִיהֶם״: arcuk lángba borul/lángok arca az arcuk’, lásd Ézs 13,8bβ) jelenik meg, amely a FÉLELEM FORRÓSÁG/TŰZ képzetet képviseli. Az arccal kapcsolatban itt

²⁹ Ugyanígy EHRlich (1912), 218; BAKER (2006), 73.

³⁰ BAKER (2006), 73. Másként: ASSIS (2013), 132–133. Bańczerowski megjegyzi ide vonatkozó tanulmányában, hogy „az érzelmek konceptualizációjánál a SZÍN és a HŐMÉRSÉKLET domének feltételezik egymást, mivel az ember fiziológiájában a magas hőmérséklet általában a bőr kivörösödését okozza, viszont a hőmérséklet csökkenésével az emberi szervezet funkcionálása lelassul, és ennek következtében a bőr sápadttá válik”, ugyanakkor „e szabálytól eltérés is lehetséges [...] például: [...] »Egész testét elöntötte a forróság. Réműletes hőség tört ki benne« (Móricz Zsigmond) [...] »arcáról sugárzott az eltérést azzal magyarázza, hogy „a FÉLELEM tartományához tartozó PÁNÍK VESZŐ rettegés hője zavarta a tudatomat». Bańczerowski ZÉLYES SZUBSZTANCIÁNAK is felfogható”, illetve „a TŰZ mint elemi erő az érzelmek PUSZTÍTÓ ERŐKént történő konceptualizálását is lehetővé teszi, például begyullad”, lásd: BAŃCZEROWSKI (2005), 204.

³¹ ALLEN (1976), 65; BRYAN (1992), 275; SPRONK (1997), 103; KIPFER (2016), 38.

³² KIPFER (2016), 62.

egyáltalán nem kérdéses, hogy a félelem a forróság és a tűz képzetéhez társul, így nem jön szóba a félelem miatti elsápadás. Wildberger itt éppen ebben látja a problémát, és meg is jegyzi, hogy a félelemtől az ember elsápadni szokott, a lángba boruló arc ellenben kipirosodást feltételez.³³

A Biblián kívüli párhuzamok közül az ugariti Baál-mítoszt érdemes megemlíteni, amelynek egyik jelenetében Anat meglát két közeledő követet, mely után félelemreakciók sorát olvashatjuk. A félelem terminusa nem jelenik meg, de a testi reakciók metonímiákként utalnak a pánikszerű félelemre: inognak a lábak, megtörik a hát, izzad az arc, reszket a hátgerinc és a farizom. A félelemtől izzadó arc a FÉLELEM FORRÓSÁG/TŰZ konceptualizációt feltételezi. (KTU₃ 1.3.III, 32–35).³⁴

Az ugariti szövegek mellett az asszír dokumentumokra tekinthetünk még ki. Régióta és sokak által megfigyelt tény, hogy az ítélet megfogalmazása az ószövetségi prófétáknál sok hasonlóságot mutat az ókori Közel-Kelet átokmondásaival, különösen is a szerződések átok-passzusaival. Az újasszír szerződések képanyaga ilyen szempontból egészen közel áll a fogság előtti próféták ítéletmondásához, így többen is kimutatták Aššuraḫiddina király vazallusszerződéseit és a Náhüm könyve közötti párhuzamokat.³⁵ Közülük Johnston foglalkozik a bőrszín elváltozásának ritka motívumával, és összefüggésbe hozza Náh 2,11-et és az asszír szerződésszöveg (VTE) 585–587. sorait.³⁶ A szöveg ezen a helyen a test, a bőr elfeketedéséről szól (szerződésszegés esetén), és a szurokhoz, illetve nyersolajhoz hasonlítja a bőrelváltozást. Az elfeketedés – különösen a Septuaginta, a Vulgata és a Targum olvasatában – a פֶּאֲרוּרָה קִבְּץֵי kifejezés kapcsán is felmerül, mely szerint az arc a főzőedény feketeségét veszi át.³⁷

---

³³ WILDBERGER, Hans (1978): *Jesaja*. 2. Teilband: *Jesaja 13–27* (BK.AT 10). Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag. 516; a Náh 2,11 kapcsán ugyanígy: EHRlich (1912), 218.

³⁴ SPRONK (1997), 103; KIPFER (2016), 35–36; SMITH, Mark S. – PITARD, Wayne T. (szerk.) (2009): *The Ugaritic Baal Cycle Volume II. Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.3–1.4* (VTSuppl 114), Leiden – Boston, Brill. 238, 240–241. Utóbbi nem foglal egyértelműen állást a פֶּאֲרוּרָה jelentését illetően, de párhuzamot von Anat félelem-reakciójával.

³⁵ Lásd pl.: CATHCART, Kevin J. (1973): *Treaty-Curses and the Book of Nahum*, In: *The Catholic Biblical Quarterly*. 35, 2. 179–187.

³⁶ JOHNSTON (2001), 432.

³⁷ BRENNER (1982), 163 is a fekete szín kapcsán tárgyalja a פֶּאֲרוּרָה főnevet.

Fontos különbség azonban, hogy az újasszír szöveg nem az arcszínről, hanem általában a bőr, illetve test színéről szól, továbbá a szöveg nem a félelem szimptomájaként utal a bőrszín elváltozására, hanem az átokmondás a szerződésszegő halálát tematizálja.³⁸ A bőr elfeketedése lehet súlyos égési sérülés, nagy felületű véraláfutás vagy nagy mennyiségű alvadt vér, gyógyíthatatlan bőrbetegség,³⁹ életveszélyes kiszáradás. Az újasszír szerződésszöveg átokmondása inkább a Jób 30,30 és JSir 4,7–8 verseivel állítható párhuzamba, ahol nem az arc, hanem szintén a bőr, illetve test elfeketedéséről (רָפָה) van szó, illetve a kritikus kiszáradás tüneteiről. Akinek fekete bőrt kívánnak, annak a halált kívánják. Ezt az esetet tehát nem érzelmi reakcióként kell értenünk. A Náh 2,11 és Jóel 2,6 versekben olvasható érzelmi reakciók viszont nem a halálról szólnak, hanem a kontrollvesztést hangsúlyozzák.

A קִבְּץ פְּאוּרָה és מָסַח לְבָב/לֵב metonímiák a félelmet forráságként, tűzként konceptualizálják. Az utóbbi, מָסַח לְבָב/לֵב kifejezés további előfordulási helyeit végignézve az is világossá válik,⁴⁰ hogy ez a konceptualizáció erősen kötődik a harc, a háború szituációjához.⁴¹ A háborúhoz szervesen kapcsolódik a tűz, a forráság érzete:⁴² ha valakinek a harc hevétől megolvad a szíve, vagy ha ez a forráság megsüti az arcát, akkor az illető nem képes bátran szembenézni az ellenséggel.

---

³⁸ Vö. JOHNSTON (2001), 432.

³⁹ THAVAPALAN (2019), 159–160.

⁴⁰ Lásd 5Móz 1,28; 20,8; Józs 2,11; 5,1; 7,5; 2Sám 17,10; Ézs 13,7; 19,1; Ez 21,12; Zsolt 22,15, vö.: Józs 14,8.

⁴¹ Vö.: BAKER (2006), 73; BERGMANN (2008), 113,120. A FÉLELEM FORRÓSÁG képzetének, illetve a szív megolvadásának a háborúval való összefüggése a most vizsgált Náh 2,11 (vö. Náh 2,4–6) és Jóel 2,6 (vö. Jóel 2,3.5) mellett nyilvánvaló pl. az 5Móz 1,28; 20,8; Józs 2,11; 5,1; 7,5; Ézs 13,7; 19,1; Ez 21,12 igehelyeknél is. A háborús kontextus legkevésbé a Zsolt 22,15-ben egyértelmű, ahol az ellenséget állatmetaforák jelenítik meg; mivel azonban a kontextusban megjelenik a kard főnév is (Zsolt 22,21), a zsoltár megengedi ezt az asszociációt.

⁴² A Náh 2,3-ban a háború körülményei között explicit módon is megjelenik a tűz: „előtte tűz (שָׂר) emészt, utána láng (לֵהָבָה) perzsel” (vö. Jóel 2,5: שָׂר לֵהָבָה).

3. Az arc elsápadása

Mindez véleményünk szerint nem jelenti, hogy az ószövetségi kor embere ne ismerte volna a félelemtől való elsápadást, hiszen anatómiai és élettani tekintetben az ókor embere nem különbözik lényegesen a maitól. Ugyanakkor számolnunk kell a félelem érzésének a miénktől esetlegesen eltérő értelmezésével, az érzelmek hatásának és formáinak differenciáltabb látásával. Érdeemes ezért külön is megvizsgálni, hogy az elsápadás fiziológiai jelenségét milyen kontextusban említi az Ószövetség.

3.1. Sápadás és szégyen

Megfigyelhető, hogy az elsápadást az Ószövetség jellemzően nem a félelemhez kapcsolja, hanem jóval inkább a szégyen érzéséhez. Erre a jelenségre mutat egyértelmű példát az Ézs 29,22b:

Ézs 29,22b

bα	Mostantól nem szégyenül meg Jákób,	לֹא-עֲתָהּ יִבוֹשׁ יַעֲקֹב
bβ	és mostantól az arca nem sápad el.	וְלֹא עֲתָהּ פָּגַיו יַחֲרֹר:

A szinonim parallelizmus igéi a שׁוֹי 'szégyenkezni' és a יַחֲרֹר 'elsápadni' igék párhuzamban állnak, ami a szégyen sajátos konceptualizálódását mutatja. A szégyen héber terminusait a magyar fordítások sokszor a pironkodás, elpirulás metonímiáival/kifejezéssel adják vissza,⁴³ utalva arra az általános fogalmi metaforára, mely szerint a SZÉGYEN FORRÓSÁG/TŰZ,⁴⁴ valamint arra a mindennapos tapasztalatra, mely szerint az ember

⁴³ Lásd pl. Károli Biblia (1908): Jób 6,20; 19,3; Zsolt 69,20; Szent István Társulat Bibliája (2001): Zsolt, 34,6; 40,15; Ézs 1,29; 54,4; Protestáns új fordítású (revideált) Biblia (2014): Zsolt 34,6; 35,4.26; Ézs 46,8; Jer 8,12.

⁴⁴ Az angol és magyar nyelv is ismeri ezt a konceptualizációt: „this a burning shame”; „majd kiszül a szeme”; „hát nem sül ki a szeme?”; a szlengben: aki nagy szégyenbe kerül, az „leég”, maga a szégyen pedig „égés”.

szégyenében elpirul. Ezzel szemben a héber szöveg az arc elfehéredéséről beszél, azaz inkább HIDEGként konceptualizálja a SZÉGYENT.⁴⁵

Ehhez közel álló megfogalmazást találunk az Ézs 19,9-ben, melynek azonban az utolsó szava szövegkritikailag problematikus. A korai fordítások itt főnevet olvasnak (הור = 'fehér vászon'), a qumráni Ézsaiás-tekercek (1QIsa^a és 4QIsa^b) azonban qal perfektumi, azaz igei formát mutatnak: הורו 'elsápadtak'.⁴⁶ Az igei forma mellett szól az előbb említett Ézs 29,22 párhuzama: mindkét helyen a szégyen (בוש) által kiváltott reakcióról van szó, melyet elsápadásként értelmezhetünk. A szégyen tehát valamilyen formában kiül az arcra (vö.: Jer 51,51; Ez 7,18), ami arcszínben kifejezve sápadásként érzékelhető.

Ugyanilyen sápadásról beszél később a Bává Mecíá 58b:12, ahol a felebarát nyilvános megszégyenítése, azaz arcának elfehériteése (vö. Pirké Ávót 3:11), felér a vérontással, hiszen az arcot elhagyja a pirossága, és sápadtság (הורוה) lép a helyébe.

Ézsaiás könyvében kívül egy további helyen merül még fel a sápadás és a szégyen összekapcsolódása, de az értelmezés ebben az esetben sem mentes a nyelvi nehézségektől. A Zof 2,1-ben a כסף gyök nif'al participiuma szerepel, melynek jelentése rendkívül vitatott, etimológiája bizonytalan.⁴⁷ Az egyik lehetőség a כסף igét 'szégyenkezni' értelemben fordítani.⁴⁸ Amennyiben az ige a כסף 'ezüst' főnév denominatívuma, a kifejezésben az ezüst színe utal arra a sápadtságra, amit a szégyenérzet okozhat.⁴⁹

---

⁴⁵ Az arámi הור 'fehér' melléknév (Dán 7,9) a héber הור 'fehér' melléknév ekvivalense, lásd: BRENNER (1982), 133.

⁴⁶ BRENNER (1982), 133; BEUKEN, Willem A. M. (2007): *Jesaja 13–27 (HTbK.AT)*. Freiburg – Basel – Wien, Herder. 175; BALOGH Csaba (2011): *The Stele of YHWH in Egypt: The Prophecies of Isaiah 18–20 concerning Egypt and Kush* (Oudtestamentische Studiën 60). Leiden, Brill. 216–217.

⁴⁷ GESENIUS (2013), 562.

⁴⁸ CLINES, David (1998): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume IV*. Sheffield, Sheffield Academic Press. 445.

⁴⁹ A későbbi (misnai) héber nyelvben ez a jelentés látszik rögzülni; lásd: BRENNER (1982), 167, 183. A bibliai héber gyök esetében CLINES (1998), 448 egy הורוה főnevet feltételez a háttérben (vö. Hós 9,6).

3.2. Sápadás és félelem?

A sápadtság és a félelem összefüggését néhány további igehely kapcsán vizsgálhatjuk. Elsőként a Jer 30,5–6 szakaszát kell szemügyre venni ebből a szempontból. Az 5. vers a רָדָה 'remegés' és a פָּחַד 'rettegés' szavakkal tematizálja a félelmet, majd a következő vers a félelemre adott fiziológiai reakciókat írja le, egyebek mellett az arcszín elváltozását.

Jer 30,5–6*

5aα	Mert így szól az Úr	כִּי־כָה אָמַר יְהוָה
5aβ	remegés hangját hallottuk,	קוֹל רָדָה שָׁמַעְנוּ
5b	rettegés (van) és nincs békesség. [...]	פָּחַד וְאֵין שְׁלוֹם: [...]
6b*	miért [...] változik el minden arc (zöldes) sárgává?	מִדּוֹעַ [...] וְנִהְיָכוּ כָּל־פָּנִים לְיֶרֶקוֹן:

Sara Kipfer úgy vélekedik, hogy a félelem kapcsán nagy valószínűséggel egyedül itt jelenik meg az arc elsápadása mint a félelem látható jele.⁵⁰ Ez az állítás arra alapozható, hogy a Jer 30,6-ban szereplő יֶרֶקוֹן kifejezés mint a יֶרֶק₂ gyök származékszava a zöld, illetve zöldessárga színekkel függ össze, így jelentheti az arc sápadtságát is.⁵¹

Az értelmezési nehézséget az okozza, hogy a יֶרֶקוֹן főnév csak itt fordul elő az arcra vonatkoztatva.⁵² Összesen hat előfordulásából (5Móz 28,22; 1Kir 8,37; 2Krón 6,28; Jer 30,6; Ám 4,9; Hag 2,17) ötször valamilyen gabonabetegséget jelöl (talán gabonarozsda), és mindig együtt áll a שֶׁפֶן 'üszög' főnévvel. Ez alapján tehát egy teljesen egyedi kontextusról beszélünk a Jer 30-ban. A kutatók többnyire elfogadják, hogy a gabonabetegsége

⁵⁰ KIPFER (2016), 38.

⁵¹ Lásd: PREUSS, Julius (1923): *Biblisch-talmudische Medizin. Beiträge zur Geschichte der Heilkunde und der Kultur überhaupt. Dritte unveränderte Auflage.* Berlin, Verlag von S. Karger. 188, valamint BRENNER (1982), 183, aki a misnai héberben igazolja vissza ezt a jelentést – i. m., 113. DIECKMANN-VON BÜNAU, Detlef (2008): Farben (AT), In: Bauks, Michaela – Koenen, Klaus (szerk.): *Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet (WiBiLex). Alttestamentlicher Teil.* <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/18137/> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. március 22.).

⁵² A יֶרֶק₁ igei formája ezzel szemben mindig együtt áll az arc említésével, és az arcul köpés dehoznasztáló aktusát fejezi ki; lásd: 4Móz 12,14; 5Móz 15,9.

használt kifejezés itt átvitt értelemben az arc sápadtságára utal.⁵³ Preuss megjegyzi, hogy valójában nehezen eldönthető, hogy egy betegség növényre vagy emberre vonatkozik-e.⁵⁴ A 5Móz 28,22 felsorolásában például a láz különböző formáival találkozunk, ami alapján nem kizárható, hogy a יִרְקוֹן és a פִּיִּן־וְשִׁי is humán megbetegedések, esetleg olyanok, amelyek a testhőmérséklet emelkedésével járnak.

A 6. versben a félelem leírása a szülő asszony képével egészül ki. Ez a metafora – elsősorban a szülési fájdalmak okozta remegés miatt – összefonódott a félelem érzésével, amit több bibliai szöveg is képvisel.⁵⁵ A fentebb már idézett Ézs 13,7-ben szó szerint megtaláljuk a szülő asszonynak ugyanezt a hasonlatát (פִּיִּן־לְיָהּ), ott azonban az arc lángholásával párosult a kép.⁵⁶ Élettani szempontból a felhevülés, kipirulás a szülési fájdalmakkal, a vajúdással jobban összefügg, a sápadtság inkább a szülést követően (a vérvesztés miatt) mutatkozik.⁵⁷

A Jer 30,6 esetében tehát, a kontextusa alapján, meglehetősen kérdéses, hogy pontosan milyen reakciót vált ki az arcon a félelem. Amennyiben etimológiai alapon mégis elfogadjuk, hogy a יִרְקוֹן az arc sárgászölddé válását, elsápadását jelenti, akkor is néhány szempontot ki kell emelni. Az egyik, hogy mivel a sápadás a testhőmérséklet csökkenésével jár, felmerül a Jer 30,6-nál a FÉLELEM HIDEGként történő konceptualizálódása, akárcsak az európai gondolkodásban általában. A יִרְקוֹן leggyakoribb kontextusa azonban ezt nem támasztja alá, jóval inkább a FÉLELEM BETEGSÉG konceptualizációt valószínűsíthetjük ezen a helyen.⁵⁸

---

⁵³ FISCHER, Georg (2005): *Jeremia 26–52* (HThKAT). Freiburg – Basel – Wien, Herder, 125; ALLEN, Leslie C. (2008): *Jeremiah. A Commentary* (The Old Testament Library). Louisville – London, Westminster John Knox Press. 330; SCHMIDT, Werner H. (2013): *Das Buch Jeremia. Kapitel 21–52* (ATD 21). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 110; BECKING, Bob (2004): *Between Fear and Freedom. Essays on the Interpretation of Jeremiah 30–31* (Oudtestamentische Studiën 51). Leiden–Boston, Brill. 23.74.138.

⁵⁴ PREUSS (1923), 182.

⁵⁵ Pl. Ézs 21,3–4; Jer 6,24; 48,41; 49,24; 50,43; Mik 4,8–10; Zsolt 48,7 – lásd: FABRY (2006), 177; KIPFER (2016), 37, 52–53, 63. Egyetértve BERGMANN (2008), 113 állításával, a Náh 2,11 szintén implikálja a szülő nő metaforáját, másként BAKER (2006), 73.

⁵⁶ Vö. FABRY (2006), 177.

⁵⁷ BAKER (2006), 73.

⁵⁸ A יִרְקוֹן egyszerre lehet a termékenység és a betegség színe is; lásd: DIECKMANN-VON BÜNAU (2008), <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/18137/>. PREUSS (1923), 188–189 szerint a יִרְקוֹן a bőr sápadtsága, az arc sápadtsága (יִרְקוֹן) és a vérszegénység betegségének héber elnevezése, ahogyan a Talmud is az egészséges, piros arc ellentétének tartja.

Egy másik megállapításunk az lehet, hogy ez a félelem miatti sápadtság nem ugyanaz, mint a szégyen kapcsán tapasztalt sápadtság. A héber nyelv különböző kifejezéseket használ.

Végül megállapítható, hogy ahol a FÉLELEM FORRÓSÁG/TŰZ konceptuális metaforát találtuk, ott az egyértelműen militáris kontextusban jelent meg. A Jer 30,6-ban a háború kontextusa teljesen hiányzik; itt a fogság, az idegen föld, idegen uralkodó problematikája, a diaszpóralét nyomorúsága áll a középpontban.

Az elsárgulást, elsápadást más ókori szövegek is összefüggésbe hozzák a félelemmel. A „Hadd hódoljak a bölcsesség urának” kezdetű babiloni költemény (ún. babiloni Jób, Kr. e. 12. sz.) I. táblájának töredezett utolsó sorai (ld. különösen a 110–114. sorokat) a panaszkodó ember érzelmeinek fizikai tüneteit sorolja, melyben az arcszín és bőrszín elváltozásairól is szó esik. Az arc elsötétedése nyugtalanságnak, haragnak, esetleg a félelemnek tudható be,⁵⁹ miközben az ellenfél arca ragyog (vö. II. tábla 117. sor). A sírás és a könny égeti az arcot (110. sor). A félelem kapcsán egyértelműen megjelenik a bőr/hús elsárgulása (*/w/arāqu*), illetve elsápadása (112. sor), ugyanakkor a töredezett 114. sor a félelemtől való belső zaklatottságot tűzhöz, forrósághoz hasonlítja.⁶⁰ A babiloni szöveg ugyan nem az archoz köti a sápadás jelenségét, a bőr ilyen elváltozását azonban egyértelműen félelemreakcióként azonosítja. Ez a sápadás nem ugyanaz a színárnyalat, mint ami a szégyen kapcsán megjelent.⁶¹

⁵⁹ Az ún. Babiloni teodicea beszél az arcnak a panasz, a depresszió, a kétségbeesés miatti elváltozásáról (lásd 30. sor), amit elsötétedésként ír le; lásd: LANDSBERGER, Benno (1936): *Die Babylonische Theodizee*, In: *Zeitschrift für Assyriologie*. 43. 32–76. 47; OSHIMA, Takayoshi (2014): *Babylonian Poems of Righteous Sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy* (Orientalische Religionen in der Antike 14). Tübingen, Mohr Siebeck, 151.

⁶⁰ WISEMAN, Donald J. (1980): *A New Text of the Babylonian Poem of the Righteous Sufferer*, In: *Anatolian Studies*. 30. 101–107. 106–107; HOROWITZ, Wayne – LAMBERT, Wilfred G. (2002): *A New Exemplar of Ludlul Bēl Nēmeqi Tablet I from Birmingham*, In: *IRAQ*. 64. 237–245. 244–245; KIPFER (2016), 36; OSHIMA (2014), 85.

⁶¹ Az izráéli és mezopotámiai összehasonlító vizsgálatban segítségével lehet Shiyanthi Thavapalan disszertációja, amely *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia* címmel jelent meg 2019-ben (Brill). Ő szövegpéldák alapján a sápadtságot is jelentő sárgászöld arcszínt (*arqu*) a félelemmel, illetve haraggal hozza összefüggésbe; lásd: THAVAPALAN, Shiyanthi (2019): *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia (Culture and History of the Ancient Near East 104)*. Leiden, Brill. 77–79; hasonlóan: STRECK, Michael P. (1999): *Die Bildersprache der akkadischen Epik* (AOAT 264). Münster, Ugarit-Verlag. 71, 91, 178, 196, 200. A fekete arc, fekete ajak, az

4. Az arc(szín) egyéb megváltozása

Végül röviden említést kell tennünk azokról a szövegekről, melyek az arc érzelmi alapon történő elváltozásának tényét közlik, de nem térnek ki arra, hogy ez az érzelmi reakció pontosan hogyan jelentkezik. Egyaránt szóba jön az elpirulás és elsápadás, vagy az arc valamilyen eltorzulása.

Ide sorolhatunk több passzust Dániel könyvéből. A Dán 5-ben olvasunk Bélsaccar király lakomájáról, amikor „egy emberi kéz ujjai tűntek fel, és írni kezdtek a királyi palota festett falára” (Dán 5,5). A király félelemreakcióit a következő versek említik, ahol a félelem érzésének egyik nyilvánvaló hatása az arc(szín) elváltozása (Dán 5,6.9.10). Az arámi szöveg a רַי 'arc(szín)' főnév mellett a וַיִּשְׁבַּח 'elváltozni' igét használja, ami nem teszi egyértelművé, hogy elsápadásra vagy elvörösödéssre kell gondolni. Több modern bibliafordítás elsápadásként konkretizálja a jelenséget,⁶² egyes fordítások megmaradnak a neutrális megfogalmazásnál. Ugyanezt a nyelvi konstellációt találjuk Dániel félelemreakciójaként a Dán 7,28-ban, valamint héber megfelelőjét a Dán 10,8-ban (וַיִּשְׁבַּח 'arc/szín'; וַיִּפְּרַח 'elfordulni, elváltozni').⁶³ Nebukadneccar arcának elváltozása (וַיִּפְּרַח) szintén a וַיִּשְׁבַּח igével jelenik meg a Dán 3,19-ben, a reakció itt azonban a harag érzéséhez társul. A fordítások általában itt nem az arcszín elváltozását értik,⁶⁴ hanem az arc eltorzulását, az arckifejezés megváltozását.

---

elsötétedés szintén jelenthet félelemet: THAVAPALAN (2019), 116; STRECK (1999), 71–72, 196, 200. *A boszorkányság elleni varázslatok* egy ninivei szöveg, mely a bűbájjal elvarázsolt emberek diagnózisával kezdődik, ahol a szimptomák között az arcszín is fontos szerepet játszik: „If a man eats and drinks, but it (the food) does not ‘approach’ his flesh, he is sometimes pale, sometimes flushed (and) sometimes his face grows darker and darker, he becomes gloomy, is depressed.” ABUSCH, Tzvi – SCHWEMER, Daniel (2011): Texts of Group Two Prescriptions to Be Used for Bewitched Persons (Šumma Amēlu Kašip), In: Abusch, Tzvi – Schwemer, Daniel (szerk.): *Corpus of Mesopotamian Anti-witchcraft Rituals*. Volume One (Ancient Magic and Divination 8/1). Leiden, Brill. 65–114. 91–92.

⁶² Pl. Einheitsübersetzung (1980), New Jerusalem Bible (1985), New American Standard Bible (1977/1995), Zürcher Bibel (2008), New American Bible (2010), New International Version (2011). A Jewish Publication Society (1985) az arc elsötétedését fordítja itt.

⁶³ KIPFER (2016), 38.

⁶⁴ Kivéve pl. Károli Biblia (1908).

A bibliafordítások döntő többsége az arcszín elváltozását érti a Jób 16,16a megfogalmazásán: מַגְיֵי־כָּכִי מִמְּרֹמְרוֹ (קִמְרֹמְרָה, פָּנָי (קִמְרֹמְרָה) מִמְּרֹמְרוֹ). A מר₂ gyök alapján gondolhatunk az arc kivörösödésére,⁶⁵ de a jelentés itt is inkább a hőmérsékletre utal, azaz pörkölést, sütést, pirítást jelöl az igei forma.⁶⁶ Az elvörösödés csak közvetve tekinthető érzelmi reakciónak, hiszen a szomorúság elsődlegesen a sírást váltja ki, majd ennek következtében pirul ki az arc.

A Szövetség könyvében belül, a 2Móz 21,24–25-ben olvasható tálió-formula tartalmazza a חֲבוּרָה főnevet, ami a rokon nyelvek alapján a(z arc)bőr befestésével, színezésével összefüggő kifejezés, az ószövetségi kontextusok alapján az ütés során keletkező véraláfutást érthetjük alatta, azaz a kékes foltokat a bőrön, illetőleg az arcon.⁶⁷ Az arcszín ilyen elváltozása azonban nagyban különbözik a fentebb tárgyaltaktól, hiszen nem érzelmi reakcióról, konceptuális metaforáról vagy metonímiáról van szó, hanem egy fizikai sérülésről. A 3Móz 13–14 pedig bőrbetegség kapcsán említi a bőr és nyilvánvalóan az arcszínének elváltozásait (vö. 4Móz 12,10). A tetoválást, azaz a bőr színének módosítását tiltja a mózesi törvény (3Móz 19,28).

Az arcszín elváltozásának vizsgálatánál külön nehézséget jelent, hogy a normálisnak vagy esztétikusnak számító arcszín, illetve bőrszín is kultúrához kötött. Úgy tűnik, hogy a szép és egészséges arc színe az אָדָמוֹנִי 'piros/vörös, vörösesbarna' (lásd 1Sám 16,12; 17,42), illetve a צָה וְאָדוֹם 'fehér és piros' (JSir 4,7; Énekek 5,10). Az Énekek éneke női szépségideálja kapcsán a fekete (שָׁחֹר; שְׁחֹרֹר) bőr-, illetve hajszín jelenik meg (Énekek 1,5,6; 5,11), egyéb hasonlatok azonban a fehér színre utalnak inkább (Énekek 6,10, 7,5).

5. Összegzés

A magyar nyelv, és mellette más európai nyelvek a félelemhez jellemzően a sápadást és „lefagyást”, szegényhez pedig az elpirulást és a „leégést” kötik. Éppen ezt állapítja meg Arisztotelész is a Nikomakhoszi etikában (IV 9 1128^b10–15): „Elpirulnak ugyanis, akik szegényeknek, akik pedig halálra rémülnek, elsápadnak.”⁶⁸ Az Ószövetség ugyan

⁶⁵ Protestáns (revideált) új fordítású Biblia (2014): 'arcom a sírástól kivörösödött'.

⁶⁶ A kérdéshez bővebben lásd BRENNER (1982), 131–132, valamint GESENIUS (¹⁸2013), 368.

⁶⁷ GESENIUS (¹⁸2013), 317.

⁶⁸ BREWER, John S. (1836): *Nicomachean Ethics of Aristotle, with English Notes*. Oxford, Henry Slatter. 160.

kevés lehetőséget ad az érzelmek által kiváltott arcszínváltozások vizsgálatára, és a bibliai héber nyelv nyilván nem is reprezentálja a maga teljességében az ókori izraeliták beszélt nyelvét és gondolkodását, az elemzett szövegek mégis arra engednek következtetni, hogy a mienktől részben eltérő érzelemértelmezések jellemzik az Ószövetséget. A viszonylag kevés releváns szöveg alapján, melyekben olykor ritka kifejezések vagy sajátos jelentésárnyalatok is megjelennek, a következő összegző megállapításokat tehetjük:

- A háborús kontextusban megjelenő FÉLELEM mint FORRÓSÁG/TŰZ konceptualizálódik a Náh 2,11 és Jóel 2,6 versekben. A sápadás, ledermedés szimptomái, valamint a FÉLELEM HIDEG konceptualizáció ezekben az esetekben nem tűnik adekváttnak.

- A sápadtság נָרַי típusú formája nem a félelemhez, hanem a szégyenhez kötődik.
- A יָרַן típusú elsápadás lehet a félelem kifejezője, mely azonban nem háborús szituációhoz kötődik. Ám ebben az esetben sem HIDEGként konceptualizálódik a félelem, hanem jóval inkább BETEGSÉGként.

A bibliafordítás szintjén alapvetően helyes eljárás az, ha a figuratív jelentésű kifejezésnek az ekvivalense is figuratív; a metaforikus kifejezést szó szerinti megoldással helyettesíteni problémás minden olyan esetben, ahol például eltérő az érzelmek konceptualizációja. Az exegézis szintjén viszont fontos adalékot jelent a félelemhez vagy a szégyenhez társított fogalmi metaforák (kulturális) sajátosságainak feltárása az ószövetségi gondolkodásban.

Felhasznált irodalom

- ABUSCH, Tzvi – SCHWEMER, Daniel (2011): Texts of Group Two Prescriptions to be Used for Bewitched Persons (Šumma Amēlu Kašip), In: Abusch, Tzvi – Schwemer, Daniel (szerk.): *Corpus of Mesopotamian Anti-witchcraft Rituals*. Volume One (Ancient Magic and Divination 8/1). Leiden, Brill. 65–114.
- ALLEN, Leslie C. (1976): *The Books of Joel, Obadiah, Jonah and Micah* (New International Commentary on the Old Testament). Gand Rapids, Eerdmans.
- ALLEN, Leslie C. (2008): *Jeremiah. A Commentary* (The Old Testament Library). Louisville – London, Westminster John Knox Press.

- ASSIS, Elie (2013): *The Book of Joel. A Prophet between Calamity and Hope*. New York – London – New Delhi – Sydney, Bloomsbury.
- BAKER, David W. (2006): *Joel, Obadiah, Malachi* (The NIV Application Commentary). Grand Rapids, Zondervan.
- BALOGH Csaba (2011): *The Stele of YHWH in Egypt: The Prophecies of Isaiah 18–20 concerning Egypt and Kush* (Oudtestamentische Studiën 60). Leiden, Brill.
- BAŃCZEROWSKI, Janusz (2005): A félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról, In: *Magyar Nyelvőr*. 129, 2. 202–208.
- BARTON, John (2001): *Joel and Obadiah. A Commentary* (The Old Testament Library). Louisville – London – Leiden, Westminster John Knox Press.
- BECKING, Bob (2004): *Between Fear and Freedom. Essays on the Interpretation of Jeremiah 30–31* (Oudtestamentische Studiën 51). Leiden–Boston, Brill.
- BERGMANN, Claudia D. (2008): *Childbirth as a Metaphor for Crisis. Evidence from the Ancient Near East, the Hebrew Bible, and 1QH XI 1–18* (BZAW 382). Berlin, Walter de Gruyter.
- BEUKEN, Willem A. M. (2007): *Jesaja 13–27 (HThK.AT)*. Freiburg – Basel – Wien, Herder.
- BIČ, Miloš (1960): *Das Buch Joel*. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt.
- BRENNER, Athalya (1982): *Colour Terms in the Old Testament* (JSOT Supplement Series 21). Sheffield, JSOT Press.
- BRYAN, Raymond (1992): Joel, In: McComiskey, Thomas E. (szerk.): *The Minor Prophets: An Exegetical and Expository Commentar*. Volume 1: *Hosea, Joel, and Amos*. Grand Rapids, Baker Books. 239–313.
- CATHCART, Kevin J. (1973): Treaty-Curses and the Book of Nahum, In: *The Catholic Biblical Quarterly*. 35, 2. 179–187.
- CLINES, David (1998): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume IV*. Sheffield, Sheffield Academic Press.
- (2011): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume VI*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press.
- DIECKMANN-VON BÜNAU, Detlef (2008): Farben (AT), In: Bauks, Michaela – Koenen, Klaus (szerk.): *Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet (WiBiLex). Alttestamentlicher Teil*. <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/18137/> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. március 22.).
- DUANE, L. Christensen (1988): The Book of Nahum. The Question of Authorship within the Canonical Process, In: *Journal of the Evangelical Theological Society*. 31, 1. 51–58.
- EHRlich, Arnold B. (1912): *Randglossen zur Hebräischen Bibel. Textkritisches, sprachliches und sachliches*. Fünfter Band: *Ezechiel und die kleinen Propheten*. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

- ELLIGER, Karl (⁸1982): *Das Buch der zwölf Kleinen Propheten. II: Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja, Haggai, Sacharja, Maleachi* (ATD 25). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- FABRY, Heinz-Josef (2006): *Nahum* (HThKAT). Feiburg–Basel–Wien, Herder.
- FISCHER, Georg (2005): *Jeremia 26–52* (HThKAT). Freiburg–Basel–Wien, Herder.
- GESENIUS, Wilhelm (2013): *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 18. Auflage. Berlin – Heidelberg, Springer-Verlag.
- GILLMAYR-BUCHER, Susanne (2010): Emotion und Kommunikation, In: Christian Frelve (szerk.): *Biblische Anthropologie. Neue Einsichten aus dem Alten Testament* (Quaestiones disputatae 237). Freiburg im Breisgau, Herder. 279–290.
- GLÜCK, J. J. (1969): Parūr–pa’rūr. A Case of Biblical Paronomasia, In: van Zyl, A. Hermanus (szerk.): *Biblical Essays. Proceedings of the 12th Meeting of the Ou-Testamentiese Werkgemeenskap in Suid-Afrika*. Potchefroom, Pro Rege-Pers. 21–26.
- GÖRG, Manfred (1978): Eine formelhafte Metapher bei Joel und Nahum, In: *Biblische Notizen*. 6. 12–14.
- GRADWOHL, Roland (1963): *Die Farben im Alten Testament. Eine terminologische Studie* (BZAW 83). Berlin, De Gruyter.
- HALDAR, Alfred (1947): *Studies in the Book of Nahum*. Uppsala, A.-B. Lundequistska.
- HAUPT, Paul (1907): The Book of Nahum Author, In: *Journal of Biblical Literature*. 26, 1. 1–53.
- HOROWITZ, Wayne – LAMBERT, Wilfred G. (2002): A New Exemplar of Ludlul Bēl Nēmeqi Tablet I from Birmingham, In: *IRAQ*. 64. 237–245.
- JANOWSKI, Bernd (2019): *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- JOHNSTON, Gordon H. (1992): *A Rhetorical Analysis of the Book of Nahum* (PhD Diss.). Dallas, Theological Seminary.
- (2001): Nahum’s Rhetorical Allusions to Neo-Assyria Treaty Cruses, In: *Bibliotheca Sacra*. 158, 415–436.
- KIPFER, Sara (2016): Angst, Furcht und Schrecken. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung einer Emotion in biblischen Hebräisch, In: *Journal of Northwest Semitic Languages*. 42, 1. 15–79.
- KÖVECSES Zoltán (1990): *Emotion Concepts*. New York – Berlin – Heidelberg et al., Springer.
- (2004): *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling* (Studies in Emotion and Social Interaction. Second Series). Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press, Cambridge.
- (²2010): *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford, Oxford University Press.

- KRUGER, Paul A. (2005): The Face and Emotions in the Hebrew Bible, In: *Old Testament Essays*. 18, 3. 651–663.
- LANDSBERGER, Benno (1936): Die Babylonische Theodizee, In: *Zeitschrift für Assyriologie*. 43, 32–76.
- LONGMAN III, Tremper (1992): Nahum, In: McComiskey, Thomas E. (szerk.): *The Minor Prophets: An Exegetical and Expository Commentar*. Volume 2: *Obadiah, Jonah, Micah, Nahum, and Habakkuk*. Grand Rapids, Baker Books. 765–829.
- MEIER, Walter A. (1959): *The Book of Nahum*. [h.n.], Concordia (reprint: [h.n.], Baker Book, 1980).
- OSHIMA, Takayoshi (2014): *Babylonian Poems of Righteous Sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy* (Orientalische Religionen in der Antike 14). Tübingen, Mohr Siebeck.
- PATTERSON, Richard D. (2003): Nahum, Habakkuk, Zephaniah: An Exegetical Commentary. Dallas, Biblical Studies Press.
- PÉNTEK Dániel (2018): Náhum könyvének targuma, In: *Ókor*. 17, 1. 32–39.
- PERLITT, Lothar (2004): *Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja* (ATD 25,1). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- PREUSS, Julius (1923): *Biblisch-talmudische Medizin. Beiträge zur Geschichte der Heilkunde und der Kultur überhaupt. Dritte unveränderte Auflage*. Berlin, Verlag von S. Karger.
- RUDOLPH, Wilhelm (1971): *Joel, Amos, Obadja, Jona* (KAT 13,2). Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus.
- SCHMIDT, Werner H. (2013): *Das Buch Jeremia. Kapitel 21–52* (ATD 21). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- SCHROER, Silvia (2017): Kulturelle Rollen – keine Gefühle! Eine Response zu Izak Cornelius, In: Kipfer, Sara (szerk.): *Visualizing Emotions in the Ancient Near East* (OBO 285). Fribourg – Göttingen, Academic Press – Vandenhoeck & Ruprecht. 149–155.
- SMITH, Mark S. – PITARD, Wayne T. (szerk.) (2009): *The Ugaritic Baal Cycle Volume II. Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.3–1.4* (VTSuppl 114), Leiden – Boston, Brill.
- SMITH, Ralph L. (1984): *Mica–Malachi* (WBC 32). Waco, Word Books.
- SPRONK, Klaas (1997): *Nahum* (HCOT). Kampen, Kok.
- STAUBLI, Thomas (2018): Ikonographische Quellen als Grundlagenmaterial für die Rekonstruktion anthropologischer Themen der Südlevante, In: Oorschot, J. van – Wagner, Andreas (szerk.): *Anthropologie(n) des Alten Testaments* (VWGTh 42). Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt. 241–264.

- STRECK, Michael P. (1999): *Die Bildersprache der akkadischen Epik* (AOAT 264). Münster, Ugarit-Verlag.
- THAVAPALAN, Shiyanthi (2019): *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia (Culture and History of the Ancient Near East 104)*. Leiden, Brill.
- THAVAPALAN, Shiyanthi – STENGER, Jens – SNOW, Carol (2016): Color and Meaning in Ancient Mesopotamia, In: *Zeitschrift für Assyriologie*. 106, 2. 198–214.
- WILDBERGER, Hans (1978): *Jesaja*. 2. Teilband: *Jesaja 13–27* (BK.AT 10). Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag.
- WISEMAN, Donald J. (1980): A New Text of the Babylonian Poem of the Righteous Sufferer, In: *Anatolian Studies*. 30. 101–107.
- WOLFF, Hans Walter (1969): *Dodekapropheten 2: Joel und Amos* (BK14/2). Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag.
- (⁶1994): *Az Ószövetség antropológiája* (Pápai Teológiai Könyvek). (Eredeti címe: Athropologie des Alten Testaments). Budapest, Harmat – PRTA, 2001.
- ZWICKEL, Wolfgang (2012): The Iconography of Emotions in the Ancient Near East and in Ancient Egypt, In: Egger-Wenzel, Renate – Corley, Jeremy (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul* (DCLY 2011). Berlin, De Gruyter. 1–25.